

ПАЭТЫ ЖЫВУЦЬ МІЖ НАС

Больш за сто гадоў аддзяляе ад нас творы, напісаныя Янам Чачотам і рупліва сабраныя сёння Кастусём Цвіркам у зборнік «Наваградскі замак».

Але, бадай, толькі спецыялісты-філолагі больш-менш ясна ўяўляюць вобраз Яна Чачота, нефармала XIX стагоддзя, як трапна ахрысціла яго ў рэцэнзіі на кнігу «Наваградскі замак» Люба Тарасюк. І творчая спадчына пісьменніка, і яго драматычная і такая тыповая для ўсіх беларускіх адраджэнцаў біяграфія заставаліся да нядаўняга часу невядомымі шырокаму колу чытачоў. А між тым Ян Чачот — адзін з тых, хто, па словах славутага «вясковага лірніка» У. Сыракомлі, свядома пачаў пісаць на мове свайго народа. Зрэшты, пра высокі ўзровень нацыянальнае свядомасці Яна Чачота сведчыць не толькі гэтае выказванне У. Сыракомлі, але і руплівая праца пісьменніка на ніве фалькларыстыкі, ягоныя творы на беларускай мове, урэшце ягоныя вершы і паэмы, напісаныя па-польску, але наскрозь прасякнутыя беларускім духам, беларускай тэматыкай. На пачатку XIX стагоддзя трэба было быць выключнай асобай, каб у тагачасных палітычных умовах усвядоміць сябе прыналежным не да палякаў, народа ў нейкай ступені абранага, якому спачувала ў тыя часы ўся прагрэсіўная грамадскасць свету, а да беларусаў-крывічоў, нікому амаль невядомых, пагарджаных і палякамі і рускімі, падвойна забраных у забраным краі.

Зусім яшчэ маладым, па нашых сённяшніх мерках, чалавекам (Чачоту было тады крыху больш за 20) уступае ён у тайную арганізацыю студэнтаў Віленскага універсітэта — таварыства філаматаў (аматараў навук) і робіцца адным з самых актыўных яго сяброў. І калі пасля выкрыцця таварыства, а адбылося гэта ў 1823 годзе, Ян Чачот дзесяць гадоў правёў у турмах і ссылцы, можна было чакаць, што ён расчаруецца ў ідэалах сваёй маладосці, страціць жаданне працаваць на карысць роднага краю. Аднак адбылося інакш. Нідзе ў творах і навуковых працах Чачота не знойдзеце вы нараканняў на цяжкую долю. Наадварот, нібыта працягваючы працу, распачатую яшчэ ў таварыстве філаматаў па ўсебаковым вывучэнні свайго краю, яго энтаграфіі і фальклору, Ян Чачот, вярнуўшыся з ссылкі, выдае свае славытыя зборнікі беларускага фальклору, значэнне якіх для нашай культуры цяжка пераацаніць. Сваімі шасцю зборнікамі беларускіх народных песень, як піша К. Цвірка ў прадмове да Чачотавых твораў, ён ўпершыню паказаў, якія неацэнныя багаці ў народзе.

І творчая, і грамадска-палітычная дзейнасць Яна Чачота выклікае асацыяцыі з нашым часам. Калі мы чытаем, што філаматы рэгулярна «збіраліся на пасяджэнні, на якіх чыталі навуковыя трактаты, свае мастацкія творы, абмяркоўвалі іх, рабілі

агляды замежнай і айчыннай прэсы, вялі дыскусіі па розных пытаннях культуры, навукі, грамадскага жыцця», то не ўзнікае сумнення, што іх дзейнасць была свядома пастаўленая на службу ідэі, на службу грамадства, і таму ў нейкай ступенісамі аўтары надавалі ёй больш прыкладны, чым эстэтычны характар.

Для разумення асобы і творчага лёсу Яна Чачота вялікае значэнне маюць рупліва перакладзеныя і ўключаныя ў кнігу К. Цвіркама навуковыя працы і публіцыстыка пісьменніка. Асабліва матэрыялы, што тычацца дзейнасці таварыства: «Пра будучае прызначэнне таварыства філаматаў, пра варыянты яго сённяшняй будовы, пра тое, наколькі адпавядаюць яны нашым мэтам», «Думкі для ніжэйшага класа», «Думкі, якія павінен пашырыць вышэйшы клас». Мала таго, што меркаванні, выказаныя там, застаюцца актуальнымі да сённяшняга часу, можна лёгка заўважыць, што гэтыя думкі, заснаваныя на прынцыпах агульначалавечай маралі, высокіх гуманістычных ідэалаў, пакладзены і ў аснову Чачотавых твораў. І ў першую чаргу твораў на беларускай мове. Параўнаем для прыкладу: «Сапраўдны грамадзянін паводзіць сябе не толькі згодна ўстаноўленым грамадскім законам, але і згодна законам сумлення, маралі і рэлігіі; улада законаў знаходзіць чалавека дома і па-за домам, але ўнутры чалавека няма моцнай спружыны для кіравання яго ўчынкамі; дык вось — там, дзе ўлада законаў і сораму слабая, там пачынаецца ўлада сумлення і рэлігіі» («Думкі для ніжэйшага класа»). Што ж да Чачотавых вершаў, то там, можна сказаць, выкладзена цэлая праграма паводзін для селяніна.

Паночки, наши цветочки,
Вучыце нас, свае дзетачкі,
Як мы маем лепей жыці,
На вас, на сябе рабіці.

.....

Вучыце ж нас шчырэнька,
Вудзе нам усім дабрэнька.
Бог там заўшэ шчасце дае,
Гдзе чалавека чалавек кахае.

Гэта тэарэтычныя развагі пра ўзаемадачынненні добрага селяніна з добрым панам. Аднак у вершах пераважаюць усё ж карысныя парады для сялян, бадай, цалкам утылітарнага плана:

Нашто нам дым выядае вочкі?
Нашто нам дым марае сарочкі?
Нашто нас дым, дзеткі мілы,
Гоніць з дому да магілы?
Ой, нашто, нашто?

.....

Чы не ёсць ў нас і шкло і гліна?
Чы мы не можам вывесць каміна?
І ў светлае аконца
Упусціць мілае сонца?
Чы не можам, чы?

Або:

Ой ты, суседзе багаты!
Сыноў, грошы многа маеш;
Сыноў дзержыш за пячою,
Грошы ў зямлі хаваеш.
Ды павёз бы ты сыночка,
Як бычочка, як ваўчочка,
Гдзе да места се вучыці,
Чаравікі, боты шыці... і г. д.

Падобнага плана парады ўтрымліваюцца ў вершах «Калі ў зямлю зерне кінеш», «Кепска робім, жаночкі», «Хоць я бедны, хоць я гол», «Ай, ей, які ён гаспадар», «Працуйма, дзеткі, шчыра» і г. д. Зрэшты, тут ужо самі назвы многае гавораць пра змест. Іншая справа творы, напісаныя па-польску. Тут ужо Чачот болын разнастайны, тут ён ужо не толькі добры вучыцель для падданных, тут ён паэт, які шукае ў навакольным свеце перш за ўсё хараство, які хоча ў вершах выказаць стан сваёй душы.

Заспяваем — досыць спаці!
Станьце ўсе хутчэй у кола!
Стукнем келіхамі брацці:
Гэта мудрасць — быць вясёлым!
.....

Хай живуць між нас паэты.
Як яны нас акрыляюць!
Над згрызотамі, над светам
Дух наш горды уздымаюць.

Ёсць у гэтых польскамоўных вершах і месца для добрай усмешкі, для досціпу, для інтымных пачуццяў урэшце:

Ах, не кветка гэта — казка,
Бо яна трымала,

Ах, валошка — з красак краска,
Бо яна сарвала.

Праўда, і тут у некаторых вершах Ян Чачот пераказвае думкі, «якія павінен пашыраць вышэйшы клас»:

Ах, шануйма ж тыя рукі, што нас кормяць звеку,
Трэба ўсім у мужыка нам бачыць чалавека.
Не было б чым ганарыцца ўсё ж любому пану,
Каб не ўмеў араць і сеяць селянін падданы.

Ян Чачот быў пісьменнікам двухмоўным, у ягонай творчасці ў сілу гістарычных абставін яскрава выявіўся так папулярны сёння прынцып білінгвізму. Вынікае, што пісьменнік працаваў на памежжы дзвюх культур — беларускай і польскай. І для польскай культуры Ян Чачот зрабіў намнога больш, чым для беларускай, бо большая частка ягонае спадчыны — польскамоўная. Аднак гэта толькі так здаецца на першы погляд. Калі для беларусаў Ян Чачот — «гэта досвітак новай беларускай літаратуры, яе першыя крокі...», «сапраўдная пуцяводная зорка для многіх пакаленняў беларускіх пісьменнікаў» (К. Цвірка), то для палякаў «паэзія Чачота... не ўздываецца вышэй сярэдняга ўзроўню, сабраныя фальклорныя матэрыялы... пераважна адвольна пераказаныя па-польску, не маюць навуковай вартасці, значэнне ж Чачота ў той час палягае на той ролі, якую адыграў ён у фарміраванні рамантычнай народнасці, асабліва ў творчасці Міцкевіча».

Так характарызуецца роля Чачота у гісторыі польскай літаратуры ў энцыклапедычным даведніку «Польская літаратура». Несумненна, ацэнка навуковай і творчай дзейнасці Чачота тут свядома ці несвядома заніжаная. Бо адна ўжо фалькларыстычная спадчына яго, як зазначае ў прадмове да беларускага выдання К. Цвірка, адыгрывае ў нашай (беларускай) культуры агромністую ролю. Без шасці зборнікаў беларускіх народных песень, якія Чачот выдаў у 1837—1846 га-дах, «не абыходзяцца ні хрэстаматыі беларускага фальклору, ні анталогіі і зборнікі, у тым ліку і цяперашняе шматтомнае выданне вусна-паэтычнай творчасці беларускага народа, якое выходзіць у Акадэміі навук БССР».

Вялікае значэнне як для польскай, так і для нашай літаратуры маюць восем балад Чачота, заснаваных на народных легендах і паданнях. Тут ужо нават польскія даследчыкі не адмаўляюць іх надзвычайную ролю ў творчай біяграфіі і фарміраванні таленту вялікага Міцкевіча — бліжэйшага сябра і паплечніка Чачота. Адной з прычын недаацэнкі польскімі даследчыкамі мастацкіх вартасцей Чачотавых балад, на думку К. Цвіркі, з'яўляецца іх мова, перасыпаная беларусізмамі, дыялектнымі словамі, не да канца зразумелымі польскамоўнаму чытачу. Затое як хораша і натуральна загучалі гэтыя творы на беларускай мове ў перакладзе К. Цвіркі!

Завыла, заенчыла пушча
навокал,
Віхор, як шалёны, нясецца.
Бярозы паднебныя трушчыць
з наскоку,
Да неба ўзнясе іх, здаецца.
Праз буру імчаліся коні. А вецер
Тут раптам аціх — ад знямогі?
Унь гала мільгнула з-за цёмнага
вещыя —
Расстайныя бачны дарогі.
(«Свіцязь»)

Сёння ўжо відавочна, што ў асобе Яна Чачота жыццё загубіла найвыдатнейшага прадстаўніка беларускага рамантызму. Гістарычныя абставіны, якія змушалі беларуса па паходжанні і беларуса па перакананнях пісаць на польскай мове, знявечылі магутны талент, які ў выніку такога памежнага становішча не змог поўнасьцю выявіцца ні на глебе беларускай літаратуры, ні на польскай культурнай ніве.

Пра тое, што Ян Чачот быў, як сёння кажуць, свядомым беларусам, сведчыць не адно згаданае выказванне У. Сыракомлі, перш за ўсё пра гэта сведчыць творчасць самога Чачота, наскрозь працягая беларускай тэматыкай, дзе неаднойчы і адкрыта ўздываецца праблема занябанага становішча роднай мовы. Так, у 1819 годзе ў драматычнай паэме-віншаванні, прысвечанай імянінам старшыні таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, «Яжовыя» (дарэчы, адзінаму прадстаўніку філаматаў — «нелітвіну»), Ян Чачот невыпадкова ў вусны свайго героя-селяніна ўклаў наступную прамову:

Не, бацька, у нас песні, колька
рыб у Нёмні,
Але на тое, мілы галубчыку,
помні,
Што мы па-рускі пеем, а нашы
панове
Па-польскі ўсё гавораць; кепска
нашай мове!

А праз год у рэцэнзіі на Міцкевічаўскі «Курганок Марылі», заснаваны, як вынікае з тэксту, на беларускіх народных паданнях, Чачот з болей прызнаецца, што «ўпершыню так шчыра шкадаваў, што мова даўніх жыхароў нашага кутка гіне і з часам зусім можа загінуць». Відаць, не апошняю ролю ў тым, што Адам Міцкевіч

прачытаў у Калеж дэ Франс сваю славетную лекцыю пра прыгажосць і дасканадасць нашай мовы, адыграў і факт ягонага знаёмства і сяброўства з Янам Чачотам, чалавекам так шчыра зацікаўленым і адданым беларускай справе. Нездарма ж нават сёння Стэфан Браткоўскі заклікае ў польскім друку сваіх супляменнікаў-палякаў: «А можа б, мы праявілі крыху сардэчнасці для Беларусі? Калі не столькі, што Ян Чачот, Тэадор Нарбут, Ян Баршчэўскі, Уладзіслаў Сыракомля ці Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у XIX стагоддзі, дык, можа, трохі больш, чым праяўляем?» («Ніва», 25 лютага, 1990 г.)

Ян Чачот быў сапраўдным падзвіжнікам на ніве нашае культуры. Ён не толькі сам займаўся збіраннем вуснай народнай творчасці, апісаннем абрадаў і звычаяў, складаннем слоўніка крывіцкае мовы, але, добра разумеючы слабы стан свайго здароўя, у прадмовах да «Сялянскіх песень з-над Нёмана і Дзвіны» усяляк заахвочваў да гэтае працы іншых. Асабліва вялікае значэнне надаваў пісьменнік укладанню граматыкі і стварэнню слоўніка. «Той, хто ўзяў бы на сябе гэту працу, заслужыў бы ўдзячнасць не толькі цяперашняга пакалення, але і больш пэўную ў будучыні...», — пісаў Чачот. Пройдзе ўсяго дваццаць пяць гадоў — і гэты Чачотаў заклік увасобіць у жыццё Іван Іванавіч Насовіч, стварыўшы свой унікальны «Словарь Белорусскаго наречія». Чачот, праўда, так і не дачакаўся гэтага светлага дня, памёр ён у росквіце творчых сіл, не дажыўшы нават да пяцідзсяці гадоў, у жніўні 1847 года. Аднак, нягледзячы на свае хваробы, на недахоп часу, працу па складанні слоўніка пісьменнік распачаў і сам. «Некаторыя крывіцкія ідыёмы (уласнаназвы) з Наваградскага павета, а таксама асобныя словы, што розняцца па значэнні са словамі іншых славянскіх моў», «Крывіцкія прыказкі і прымаўкі», «Прыказкі і прымаўкі, прыстасаваныя да свят», сабраныя Янам Чачотам і доўгі час вядомыя спецыялістам-філолагам, дзякуючы кнізе «Наваградскі замак», сталі сёння даступнымі шырокаму колу чытачоў.

Увогуле, варта адзначыць, што творчасць Яна Чачота прадстаўлена ў гэтым выданні найбольш поўна. Апрача згаданых ужо паэтычных, публіцыстычных і навуковых твораў К. Цвірка ўключыў у кнігу і асобныя лісты. З грунтоўнай эпістальнай спадчыны Яна Чачота ў гэтым выданні больш за ўсё пашчасціла пісьмам да Адама Міцкевіча. Несумненна, уключыць усе лісты Яна Чачота ў гэтае выданне было немагчыма, ды і наўрад ці патрэбна. І ўсё ж можна паспрачацца з укладальнікам наконт прынцыпу адбору Чачотавых лістоў. Само імя класіка польскай літаратуры, канешне, вельмі і вельмі прыцягальнае, але, як гэта бывае паміж добрымі сябрамі, часта лісты Чачота да «міленькага Адама» каштоўныя адно тым, што падкрэсліваюць іх шчырыя сяброўскія адносіны.

У той жа час К. Цвірка ўключае толькі адзін ліст, адрасаваны Канстанціну Тышкевічу, хаця лісты Чачота да гэтага дзеяча беларускай культуры ўтрымліваюць шмат цікавай інфармацыі як з біяграфіі самога Яна Чачота, так і да характарыстыкі яго светапогляду. Зрэшты, будзем спадзявацца, што недалёкі той час, калі

спадчына Чачота будзе выдадзена яшчэ больш аб'ёмна. А зараз нельга не адзначыць грунтоўнасць падрыхтоўкі гэтай першай ластаўкі. Можа, якраз таму, што Кастусь Цвірка не збаяўся адзін узяць на свае плечы адказнасць і за ўкладанне, і за пераклад, і за каментарыі, кніга амаль пазбаўлена прыкрых недарэчнасцей і памылак. Прыгожа аформлены, багата ілюстраваны «Наваградскі замак» закрые яшчэ адну белую пляму на паліцы нашай літаратурнай гісторыі.